

Krystyna Leśniak-Moczuk

Uniwersytet Rzeszowski

INSTYTUCJE SPOŁECZNE W WIEJSKIEJ PRZESTRZENI SPOŁECZNEJ

Streszczenie. Celem tekstu jest zarysowanie problemu rozrywania związku wiejskiej przestrzeni społecznej z funkcjonowaniem i lokalizacją w niej instytucji społecznych regulujących porządek społeczny oraz zaspokajających potrzeby mieszkańców wsi. W artykule dokonano analizy zmian funkcji spełnianych przez wybrane instytucje w społeczności wiejskiej w odniesieniu do miasta, takie jak: rodzina, sąsiedztwo, ochrona zdrowia, konsumpcja, edukacja, kultura oraz religia w okresie transformacji systemowej w porównaniu do ostatnich lat socjalizmu.

Słowa kluczowe: instytucja społeczna, wiejska przestrzeń społeczna, rodzina, sąsiedztwo, ochrona zdrowia, handel i usługi materialne, edukacja, kultura, religia.

1. Wstęp

Zmiany społeczno-ekonomiczne zachodzące w skali lokalnej w okresie transformacji systemowej w Polsce, kształtowane poprzez działalność instytucji i jednostek funkcjonujących w mikroskali, występują na wszystkich płaszczyznach życia codziennego (Błąd 2005: 207), składającego się z jednostek, grup społecznych, przedmiotów fizycznych oraz faktów, zdarzeń i stanów (Zemło 2003: 20–21). Zdaniem J. Turowskiego (1977: 128), społeczność lokalna jest zjawiskiem trwałym i uniwersalnym, ale zmienia swój charakter. A. Piekara (1986: 15, 1994: 40, 2000: 17) podkreśla, że zmiany te dotyczą szczególnie wiejskich społeczności lokalnych, spełniających w coraz mniejszym stopniu kryteria społeczności lokalnych, ponieważ w wyniku procesów transformacji systemowej następuje wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich, powodujący polaryzację członków tych wspólnot lokalnych na rolników i mieszkańców wsi niezwiązanych z rolnictwem. Zjawiska te są jednym z wielu innych czynników powodujących zmianę cech charakterystycznych wiejskich społeczności lokalnych.

Celem niniejszego tekstu jest przybliżenie zmian funkcji spełnianych przez wybrane instytucje społeczne w społeczności wiejskiej w odniesieniu do miasta, takie jak: rodzina, sąsiedztwo, ochrona zdrowia, konsumpcja, edukacja, kultura oraz religia w okresie transformacji systemowej w porównaniu do ostatnich lat socjalizmu. Główna teza rozważań koncentruje się wokół problemu rozrywania związku wiejskiej przestrzeni społecznej z funkcjonowaniem i lokalizacją w niej instytucji społecznych regulujących ład społeczno-ekonomiczny i zaspokajających potrzeby mieszkańców wsi.

Niniejszy tekst podzielono na trzy części. Pierwsza dotyczy zdefiniowania społeczności lokalnej według podejścia ekologicznego, z punktu widzenia roli kategorii przestrzeni w jej konstytuowaniu. W drugiej dokonano charakterystyki przemian funkcji wybranych instytucji społecznych we współczesnym społeczeństwie. Trzecia zawiera wnioski z wyników autorskich badań terenowych, których przedmiotem były wybrane obszary ładu społecznego kształtowanego przez instytucje rodziny, sąsiedztwa, ochrony zdrowia, konsumpcji, edukacji, kultury oraz religii. Badania te przeprowadzono na Podkarpaciu w dziewięciu gminach powiatu mieleckiego, w wylosowanych wiejskich społecznościach lokalnych i mieście powiatowym. Podczas badań empirycznych zebrano materiały wywołane „miękkie” za pomocą techniki ilościowej (sondaż), a także technik jakościowych (obserwacja, wywiady i metody wizualne). Wykorzystano także materiały zastane „twarde” w postaci dokumentów osobistych, dokumentów źródłowych i danych statystycznych. Zastosowane techniki badawcze dostarczyły wskaźników przemian społeczno-ekonomicznych, ukazujących percepcję zjawisk i procesów zachodzących na wsi i w mieście przez mieszkańców obu środowisk.

2. Społeczność lokalna z perspektywy przestrzeni

Pojęcie przestrzeni jest wieloznaczne. Przestrzeń matematyczna jest pojęciem abstrakcyjnym, przestrzeń fizyczna jest właściwością materii, przestrzeń geograficzna jest środowiskiem naturalnym, przestrzeń społeczna jest tworem antropogenicznym i kulturowym.

Przestrzeń społeczna nie oznacza żadnego konkretnego miejsca czy obszaru, nie posiada więc denotatu materialnego. W rozumieniu potocznym oznacza ona miejsce czy obszar wyróżniony cechami społecznymi. W tym ujęciu jest to miejsce wytworzone przez daną grupę społeczną poprzez nadanie funkcji znaczenia lub terytorium zamieszkałe przez grupę społeczną o określonych cechach społecznych (struktura zawodowa, dochodowa, bezpieczeństwa) i przestrzennych (infrastruktura, zabudowa). W sensie metaforycznym przestrzeń społeczna oznacza pewien wymiar rzeczywistości społecznej. Przestrzeń spo-

łeczna jest naznaczona w sposób charakterystyczny instytucjami społecznymi i wartościami zespołów ludzkich, których status społeczny wynika z obecności w przestrzeni (Jałowiecki, Szczepański 2006: 314–319). W społeczeństwie tradycyjnym przestrzeń była traktowana w sposób naturalny i nie była przedmiotem manipulacji. Dopiero w epoce industrialnej przestrzeń była postrzegana instrumentalnie i stała się środkiem do osiągnięcia celów gospodarczych.

Do podstawowych wyznaczników ludzkiej egzystencji należą czas i miejsce. Miejscem codziennego bytowania, gdzie przebiegają procesy socjalizacji, życie prywatne, a także zawodowe, jest przestrzeń lokalna – konkretne terytorium mające swoją nazwę. Przestrzeń lokalna zamieszkiwana przez społeczność i przez nią oswojona ma własną tradycję, przez co staje się miejscem rozumianym jako centrum ustalonych wartości (Malikowski 1999: 134–135). Terminy: „lokalny”, „lokalność”, „lokalizm”, mają wspólny źródłosłów pochodzący od łacińskiego *localis*, *lokum*. Słowa te odnoszą się do konkretnego miejsca, terytorium, wyodrębnionego obszaru geograficznego usytuowanego w szerszej przestrzeni. „Lokalny” oznacza miejscowy, umiejscowiony, przypisany do danego miejsca. „Lokalność” we współczesnym kontekście zjawisk i procesów bywa utożsamiana z prowincjonalnością i odbierana w sposób pejoratywny (<http://www.jezyk-polski.pl/pts/mszczepanski.htm>; Bagdziński 1994: 14). Jedną z orientacji w definiowaniu lokalności jest czynnik konstytuujący względnie jednorodną całość, uznający terytorium wraz z coraz bardziej deficytowymi zasobami lokalnymi (zdrowa gleba, czysta woda, nieskażone środowisko i wolna przestrzeń) za podłoże rozwoju gospodarki i maksymalizacji produkcji (Wieruszewska 2002: 81–83, 89). Czynnik przestrzeni geograficznej jest także jedną z orientacji konstytuujących społeczności lokalne w teoriach socjologicznych. Wyróżnia się dwa typy tej przestrzeni. Jednym z nich jest *lokum*, rozumiane jako przestrzeń oswojona przez przywiązanie jednostki ludzkiej do określonego miejsca dającego poczucie bezpieczeństwa, ale zarazem ograniczającego pełną swobodę ruchów zarówno w sensie dosłownym, jak i symbolicznym odnoszącym się do wartości. Przestrzeń w drugim znaczeniu to otwarte terytorium będące symbolem wolności do działania i przemieszczania (Tucholska 2007: 88–89).

Określenie „lokalność” łączy się nie tyle z terytorium, ile z miejscem stanowiącym symbol jedności ludzi wchodzących w skład społeczności. Nazwa „społeczność lokalna” oznacza ogół rodzin, kręgów sąsiedzkich i innych zbiorowości mieszczących się na określonym terytorium, w ramach którego jednostki składające się na tę zbiorowość zaspokajają podstawowe potrzeby życiowe i połączone są więzią wspólnego stosunku do miejsca, w którym żyją (Mirowski 1977: 297, 307, 310). Zatem jedną z cech społeczności lokalnych jest przypisanie jej konkretnego miejsca, rozumianego jako centrum ustalonych wartości, obejmujących przywiązanie kojarzące się z domem, personifikujące

uporządkowany mikrokosmos, swojski, nieco kłępujący, ale za to dający poczucie bezpieczeństwa. Człowiek jest przywiązany do miejsca, które jest zamkniętą i uczłowieczoną przestrzenią, ale tęskni za przestrzenią stojącą otworem, kuszącą rozmiarami, symbolizującą amorficzny, mało znany świat, kojarzący się z wolnością, sugerujący lepszą przyszłość i zachęcający do działania (Szczepański 1992: 60–62).

Spółeczność lokalna, według G. A. Hillery'ego i D. E. Poplina, powinna być definiowana z uwzględnieniem trzech aspektów: terytorialnego (geograficzne położenie), społecznego (więzi pomiędzy członkami społeczności), psychicznego (tożsamość mieszkańców). Biorąc pod uwagę te kryteria, P. Starosta (1995: 30–31) określa społeczność lokalną jako typ struktury społeczno-przestrzennej ukonstytuowanej geograficznie, skupiającej ludzi zamieszkujących określone miejsce, tworzącej systemy powiązań w celu rozwiązywania zaistniałych problemów lokalnych oraz zapewniającej psychiczną identyfikację ludności z miejscem swojej egzystencji. Z punktu widzenia tych trzech kryteriów społeczność lokalną definiują autorzy słownika socjologicznego. Według K. Olechnickiego i P. Załęckiego (1998: 201), grupa lokalna jest to zbiorowość zamieszkująca wspólne terytorium, relatywnie samowystarczalna, oparta na trwałym systemie więzi i interakcji społecznych, charakteryzuje się mocnym poczuciem przynależności jednostek do grupy i identyfikacji jednostek z grupą.

Spółeczność lokalna to grupa osób zamieszkująca lokalną, konkretną przestrzeń osadniczą, zamkniętą i uczłowieczoną, stanowiącą bezpieczne i spokojne, doskonale znane i przyswojone własne miejsce, wytwarzane przez tę grupę w długim procesie wzajemnej adaptacji człowieka i środowiska. W procesie długiego trwania powstaje centrum ustalonych wartości i własna miejscowa tradycja społeczna. Układ lokalny jest miejscem zamieszkiwanym przez samorządną społeczność i równocześnie głównym obszarem, na którym członkowie tej społeczności rozwijają codzienną aktywność społeczną. Jest to więc zorganizowana przestrzeń fizyczna i geograficzna, posiadająca własną nazwę, gromadząca według określonego porządku jednostki, grupy, organizacje, struktury, instytucje oraz infrastrukturę techniczną, ekonomiczną i społeczną, umożliwiającą aktywność życiową. W układach lokalnych produkowana jest część dóbr i usług, wytwarzają się systemy wartości i etos pracy, podejmowane są decyzje dotyczące migracji i zachowań przestrzennych, kształtują się style życia, powstają nierówności społeczne brutalnie ujawniające się nie w statystyce, ale bezpośrednio w ludzkich losach, konkretyzuje się w międzyludzkich relacjach struktura klasowa społeczeństwa i ujawnia się społeczna treść sprawowanej władzy (Tuner 1998: 56; Jałowicki 1989: 121).

Pierwowzorem społeczności lokalnej były wiejskie wspólnoty lokalne w tradycyjnym społeczeństwie, a egzemplifikacją zbiorowości lokalnych są osiedla miejskie. M. Szczepański traktuje zbiorowość lokalną jako nowy

element struktury przestrzennej, kształtowany w osiedlach i zespołach mieszkaniowych, powstałych na skutek migracji ludności wiejskiej w wyniku industrializacji (<http://www.jezyk-polski.pl/pts/mszczepanski.htm>).

Znaczenie przestrzeni jest ponownie odkrywane dla teorii socjologicznych i ewoluowało w ramach podejścia ekologicznego od determinizmu środowiskowego, przez przestrzenno-ekonomiczny, do posybilizmu przestrzenno-symbolicznego. Procesy występujące w przestrzeni wiejskiej, później w miejskiej były przedmiotem badań ekologów społecznych, wywodzących się ze szkoły chicagowskiej. Koncentrowali się oni na badaniu funkcjonalnego zróżnicowania przestrzeni, relacji między terytorium a ludźmi i instytucjami (Starosta 2002: 99–100).

W kolejnej części artykułu na przykładzie wybranych instytucji społecznych podjęto próbę uzasadnienia tezy zmniejszania wpływu funkcjonowania instytucji zlokalizowanych w wiejskiej przestrzeni społecznej na zaspokajanie potrzeb mieszkańców wsi i jakość ich życia, ze względu na otwartość społeczności wiejskich i warunki cywilizacyjne, wpływające na zwiększającą się mobilność ludności z terenów wiejskich.

3. Rola instytucji społecznych w tworzeniu ładu społecznego w lokalnym środowisku

Każdy człowiek od chwili narodzin do śmierci należy do wielu instytucji, które w danym środowisku lokalnym stwarzają warunki niezbędne do egzystencji i rozwoju. Sprawne instytucje z dziedziny polityki, administracji, przemysłu, rolnictwa, handlu i usług materialnych, konsumpcji, rodziny, sąsiedztwa, ochrony zdrowia, edukacji, kultury, religii i innych oraz odpowiednie fundusze konieczne do ich funkcjonowania należą do niezbędnych warunków realizacji strategii rozwoju społeczności lokalnych (Śpiewak 2007: 225). Instytucje usytuowane w lokalnej przestrzeni wiejskiej nie są jedynymi, z których korzystają mieszkańcy wsi. Wzrastające tempo absorpcji nowoczesności wpływa nie tylko na polepszanie warunków życia wiejskiego, ale rozrywa związek pomiędzy uzależnieniem zaspokajania potrzeb od korzystania z lokalnych instytucji.

Dalej zostanie dokonana krótka prezentacja znaczenia i zmian funkcjonowania we współczesnym społeczeństwie wybranych instytucji społecznych, będących przedmiotem analiz niniejszego tekstu.

Rodzina, jako grupa pierwotna, jest pierwszą trwałą strukturą społeczną, domową instytucją pokrewieństwa organizującą związki pomiędzy ludźmi poprzez więzi krwi i małżeństwa, zapewniającą przetrwanie biologiczne, socjalizację, wsparcie społeczne i umieszczenie w określonym miejscu w społeczeństwie (Turner 1998: 147, 178; Szacki 2006: 293). W tradycyjnym społec-

czeństwie poczucie bezpieczeństwa było zapewniane dzięki silnym więzom społecznym w rodzinie i wspólnocie lokalnej. Atomizacja współczesnych społeczeństw wyzwała depryzację i przyczynia się do konieczności stosowania instytucjonalnych form pomocy społecznej. Przywracanie rodzinom ich zwyczajowych obowiązków następuje podczas kryzysu gospodarczego, powodującego brak możliwości państwa wywiązywania się ze swoich zobowiązań. Wówczas zmniejszenie zasobów materialnych, poczucia moralnego i sił wewnętrznych do spełniania funkcji przez rodzinę może skutkować jej kryzysem. Sytuacja taka może dotyczyć szczególnie rodzin pochodzących ze społeczności lokalnych położonych w regionach zapóźnionych cywilizacyjnie, z niedorozwiniętym rolnictwem i przestarzałym technologicznie przemysłem. Tam kryzys osiąga swoje apogeum, powodując strukturalne bezrobocie. Perturbacje na lokalnym rynku pracy skutkują brakiem możliwości zdobycia zatrudnienia przez ludność o niskim poziomie formalnego wykształcenia, słabych kwalifikacjach i doświadczeniu zawodowym, utrudniającym w sytuacji kryzysowej opuszczenie społeczności lokalnej w poszukiwaniu zatrudnienia. Związane z tym trudne warunki materialne i brak możliwości realizacji funkcji ekonomicznych i socjalnych rodziny były w tradycyjnych społecznościach lokalnych częściowo kompensowane wykonywaniem szeregu usług i produkowaniem dóbr we własnym zakresie, a także zwyczajową pomocą sąsiedzką. Ten sposób realizacji części funkcji socjalnych rodziny był szczególnie widoczny w tradycyjnych wiejskich społecznościach lokalnych, w których gospodarstwa domowe połączone z gospodarstwem rolnym były przedsiębiorstwami angażującymi całe rodziny w działalność produkcyjną, wytwarzającą znaczną część środków zaspokojenia swoich potrzeb. Tradycyjne drobnotowarowe gospodarstwo rolne zatem łatwiej sobie radzi z kryzysem, gdyż wykorzystując wewnętrzne siły rodziny, jej energię fizyczną i emocjonalną, aspiracje i ambicje, rekompensuje niedostatki gospodarki pomysłowością, innowacjami i zaradnością (Szczepański 1989: 88, 91–96).

We współczesnym społeczeństwie formy życia rodzinnego ulegają różnicowaniu, a według obrońców tradycyjnych, stabilnych wartości rodzinnych, instytucja ta ulega rozpadowi. Zachodzące zmiany społeczne, stwarzające nowe wzorce postępowania, są nieodwracalne i powodują zmniejszanie ograniczeń. Wzrost liberalizacji i wolności jednostki zarówno w sferze psychicznej, jak i materialnej objawia się większą swobodą wyboru drogi życiowej. Dlatego następuje wzrost rozwodów w związkach, które dawniej zmuszone byłyby trwać, a pojawiające się związki nieformalne, instytucje gejowskie, staropanieństwa i starokawalerstwa nie muszą się obawiać wykluczenia społecznego (Giddens 2006: 218). Na tle tych zjawisk zachodzących w wysoko rozwiniętych społeczeństwach cechy polskiej rodziny są specyficzne. Dzietność jest bliższa krajom wysoko rozwiniętym, ale pod względem innych wskaźników odstaje od norm tych krajów: niski, aczkolwiek rosnący odsetek rozwodów, urodzeń

pozamałżeńskich, osób samotnych po 30 roku życia, średni wiek zawierania małżeństw i małe odstępstwa pomiędzy narodzinami kolejnych dzieci. Siła rodziny wynika z norm religijnych, ucieczki od systemu społecznego i załamania przestrzeni publicznej (Giza-Poleszczuk 2007: 300).

Sąsiedztwo było w tradycyjnej wsi instytucją istotną dla współżycia społecznego. Charakter zawodu rolnika, związany z sezonowością prac polowych, implikował pojawianie się nadwyżek czasu wolnego, szczególnie późną jesienią i zimą, co sprzyjało nie tylko kontaktom towarzyskim, ale i wspólnie wykonywanym pracom domowym, jak np. skubanie pierza podczas długich zimowych wieczorów. W gospodarstwie rolnym pomoc sąsiedzka była uzupełnieniem bilansu siły roboczej. Ze względu na niski stopień mechanizacji prac polowych w drobnotowarowych, małoobszarowych gospodarstwach rolnych przez wiele pokoleń niezbędne było współdziałanie gospodarstw wiejskich, polegające na podejmowaniu współpracy w ramach wzajemnej pomocy sąsiedzkiej i rodzinnej, co sprzyjało życiu we wspólnocie opartej na wzajemnym nieodpłatnym świadczeniu usług wymagających więcej rąk do pracy, niż posiadała jedna rodzina. Żmudne prace polowe, wykonywane sezonowo, wymagały zespołowego współdziałania przy wykopkach ziemniaków, zniwach i omłotach, zbiorach siana i innych płodów rolnych (Leśniak-Moczuk 2008: 417). Symptomem nowoczesności wynikającej z mechanizmów gospodarki rynkowej, która prowadzi do zmiany stosunków międzyludzkich, jest według badań K. Gorłacha z okresu drugiej połowy lat 90., zmniejszający się udział zakorzenionego w tradycji chłopskiej odrobku sąsiedzkiego. Utrzymywał się on wtedy już tylko w jednej trzeciej gospodarstw rolnych (Gorlach 2001: 226).

Ochrona zdrowia polega na prowadzeniu stylu życia, w którym jest czas i miejsce na dbałość o rekreację i wypoczynek, uprawianie sportu, przestrzeganie zasad higieny osobistej i wizyty profilaktyczne w placówkach służby zdrowia. Wymienione i inne czynniki warunkujące dobre samopoczucie i kondycję fizyczną są przejawem jakości życia. Wyrównywanie standardu warunków mieszkaniowych, wyposażanie domów wiejskich w urządzenia sanitarne, dostęp do bieżącej wody i podnoszenie poziomu oświaty na wsi pozwalają nie tylko uświadamiać jej mieszkańcom zalety zdrowego stylu życia, ale umożliwiają jego stosowanie. Ugruntowywanie się opinii społecznej i nowych zasad postępowania propagującego zdrowy styl życia wymaga czasu (Leśniak-Moczuk 2008: 402–403).

Konsumpcyjny dostatek mierzony odczuwaniem i możliwością zaspokajania potrzeb jest jednym z czynników jakości życia uwarunkowanej poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego (Popławski 1992: 149; Siewierski 1989: 125–127). Potrzeby wyznaczają indywidualne dążenia i zachowania, a kształtują się one pod wpływem przyjętych wartości, interesów, emocji i innych czynników (Wnuk-Lipiński 2003: 22). Postulowany poziom zaspokojenia potrzeb

poszczególnych jednostek i gospodarstw domowych, który może być uznany za satysfakcjonujący, określa sposoby i środki, jakie są niezbędne, aby pożądaný stan został osiągnięty. We współczesnym społeczeństwie konsumpcyjnym głównym medium społecznej regulacji zarówno w mieście, jak i na wsi staje się konsumpcja. Następuje upowszechnienie i rozszerzenie zasięgu konsumpcji służącej interesom producentów, którzy poszukują zbytu za pomocą reklamy, promocji, mody, nowych modeli i marek, rozkoszy kupowania, posiadania i wyrzucania. Wzrasta atrakcyjność wartości konsumpcyjnych związanych z zaspokajaniem potrzeb życia codziennego i potrzeb kulturalno-rozrywkowych, lecz producenci dóbr i usług wyprzedzają, pobudzają, kreują nowe fałszywe potrzeby nie podnoszące jakości życia, ale go utrudniające. Konsumpcja staje się symbolem statusu, określa styl życia i tożsamość, a konsumenci dysponujący znacznymi zasobami finansowymi budzą szacunek i podziw (Jawłowska, 1998: 142, 156; Hirszowicz 2007: 55–64).

F. Blok (2001: 137–152) analizuje następujące czynniki kształtujące zachowania konsumenckie: wartości, wzory kulturowe, kultura w węższym rozumieniu, systemy ideologiczne, moda, a także przynależność grupowa i klasowo-warstwowa. Wzorce konsumpcji ulegają zmianom pod wpływem rozwoju społecznego oraz w porównaniu do grup odniesienia. Przykładem radykalnych zmian postaw konsumpcyjnych jest środowisko wiejskie. Model konsumpcji ludności wiejskiej odbiega obecnie od dawnego modelu wyznaczanego tradycją i panującą na wsi nędzą. Na wsi współczesnej w wyniku procesów modernizacyjnych w obszarze zwyczajów życia codziennego oraz aspiracji, potrzeb i preferencji ludności wiejskiej ulega gwałtownym przeobrażeniom styl konsumpcji. Przejawia się to w zmianach motywacji aktywności ekonomicznej, odchodzeniu od prowadzenia rodzinnych gospodarstw rolnych, zaniku wielopokoleniowych gospodarstw domowych i przechodzeniu od patriarchalnego do egalitarnego układu stosunków w rodzinach. Na wsi coraz powszechniej daje o sobie znać potrzeba uznania i szacunku społecznego oraz zmiana stosunku do wartości. Zachowania konsumenckie mieszkańców wsi, mające za punkt odniesienia wzorce płynące ze środowiska miejskiego, zmierzają obecnie w kierunku uniwersalnego modelu masowej konsumpcji, właściwego dla postmodernistycznych społeczeństw (Styk 1999: 135–137; Hałasiewicz, Kaleta 2000: 26–46; Puliński 2000: 14–15).

Edukacja należy do jednej z ważniejszych instytucji od czasów społeczeństwa industrialnego i stanowi system formalnych struktur biurokratycznych, przeznaczonych do gromadzenia i przekazywania wiedzy, wytwarzania systemów kulturowych, socjalizowania i wykształcenia umiejętności w celu usytuowania jednostek na określonych pozycjach w strukturze społecznej. Podbudową stwarzającą ramy rozwoju edukacji jest instytucja nauki, będąca zarówno narzędziem do organizowania obiektywnego poszukiwania i gromadzenia

wiedzy w celu zrozumienia rzeczywistości, jak i czynnikiem rozwoju gospodarczego współczesnego świata (Turner 1998: 166–168, 176–179). Efektem funkcjonowania tych instytucji jest rozwój wiedzy, języka, sztuki, moralności i inteligencji człowieka (Szacki 2006: 294).

Strategia inwestowania w edukację dzieci, przy braku innego przetrwania zasobów w przyszłość, jest dla niektórych mieszkańców wsi jedynym przyszłościowym kapitałem. Dla młodego pokolenia z kolei konieczność inwestowania w swoją edukację może wpływać na pomniejszenie zasobów materialnych, co opóźnia zakładanie rodziny, przesuwanie wieku rodzenia pierwszych dzieci i spadek współczynnika dzietności (Giza-Poleszczuk 2007: 308, 312). Strategie rozwoju obszarów wiejskich, wynikające z preferencji polityki rolnej w Unii Europejskiej, są zorientowane m. in. na nowego typu struktury instytucjonalne dla potrzeb nowej edukacji i dostosowania kwalifikacji zawodowych do zmieniających się rynków pracy (Duczowska-Małysz 2008: 38–39). Zamierzenia te w ostatnich latach wpływają na szybszą dynamikę podwyższania poziomu wykształcenia ludności wiejskiej niż miejskiej. Utrzymanie takiego trendu zapewni perspektywnie likwidację zapóźnień edukacyjnych wsi z czasów międzywojnia w wyniku ograniczonego dostępu dzieci wiejskich do szkół wyższego szczebla oraz trudności w pokonywaniu różnego typu przeszkód w początkach socjalizmu (Zahorska 2007: 95–103). Według K. Wasielewskiego (2007: 354–356), środowisko zamieszkania w coraz mniejszym stopniu jest przyczyną zróżnicowania szans życiowych młodego pokolenia, ponieważ niewielkie są różnice pomiędzy młodzieżą wiejską i miejską w poziomie aspiracji edukacyjnych, wyborze typu uczelni, trybu i formy studiów, a nawet prestiżowych uczelni. Zdaniem J. Domalewskiego (2007: 262–264), młodzieży wiejskiej nie dorównuje żadna inna grupa społeczna pod względem wzrostu poziomu aspiracji życiowych.

Kultura chłopska traktowana jest w Polsce jako spichlerz rdzennej, nieskażonej kosmopolityzmem kultury narodowej, odnoszącej się do początków historii kraju. Dziewiętnastowieczni etnografowie traktowali chłopstwo ambiwalentnie: z jednej strony jako źródło sił narodowych, a z drugiej strony kulturę chłopską oceniali jako niską, zacofaną i zabobonną. Według L. Stommy, tradycyjna kultura ludowa jako metafizyczna istotność z „duszą ludową” w rzeczywistości nie istniała. To, co uznaje się za odwiecznie przypisane wsi, może mieć krótką tradycję i pojawiło się na wsi, kiedy w mieście przestało być modne lub w służbach militarnych zbędne, albo było zdobywane przez chłopów jako przedmiot marzeń i upowszechniało się na wsi. Następowo także adaptowanie nowości miejskich na miarę swoich umiejętności i potrzeb. Niektóre zwyczaje, obyczaje i elementy kultury materialnej są uznawane za wiejskie, choć wywodzą się od szlachty lub całego narodu. Kiedy w wyższych warstwach traciły na popularności, zostawały przejęte i zachowane najwierniej przez lud.

Inteligencja pielęgnuje zniekształcony wizerunek kultury ludowej, z jednej strony wierzy w jej odwieczność, a z drugiej strony ubolewa nad upadkiem tradycyjnej kultury wiejskiej. Zniekształcenie to, nazywane przez K. Dobrowolskiego „spłaszczeniem perspektywy historycznej”, wynikać może po części z charakteru kultury oralnej, funkcjonującej na zasadzie przekazu ustnego, rejestrującego fakty będące efektem zmian, a nie sam proces zmiany. Nowe zjawiska przyjmują się i są traktowane jako swoje od zawsze. Druga przyczyna zniekształceń wynika z metodologii badawczej. Traktowanie badacza środowiska wiejskiego jako obcego nie pozwalało na ujawnianie mu osobistych spraw, powodowało świadome wprowadzanie go w błąd albo podawanie tego, co uważano za słuszne, aby zostać dobrze odebrany. Etnografowie wytworzyli fałszywą dychotomię tradycyjnej kultury ludowej i wsi polskiej w okresie przemian, ponieważ w ich świadomości funkcjonuje do dziś sielski, tradycyjny, niezmienny, tradycyjny obraz wsi dziewiętnastowiecznej, podlegającej przemianom dopiero w wyniku dwudziestowiecznych procesów industrializacji i urbanizacji. Tymczasem wieś podlega procesom dyfuzji elementów kulturowych z odległych obszarów, dworów, miasta, a także procesom ewolucji. Procesy rozwojowe wsi są szersze aniżeli wynika to z pojemności terminu dyfuzja. W tradycyjnym dyfuzjonizmie mało było wiary w ludzką inwencję twórczą. Natomiast wiejska kultura deficytu stwarzała motywację do inwencji w przyjmowaniu nowości, traktowaniu ich odmiennie niż w miejscu pochodzenia, użytkowaniu niezgodnym z przeznaczeniem, przerabianiu, kopiowaniu, twórczym adaptowaniu i samodzielnym, nieprofesjonalnym wykonywaniu. Rozpowszechnianie wynalazków przebiegało na wsi w szybkim tempie, natomiast dłużej trwała izolacja na poziomie mentalnym. L. Stomma jest zdania, że dziewiętnastowieczne instytucje, takie jak Kościół i dwór, utwierdzały wiejskie zacofanie (Czech 2006: 17–24, 26, 34–35, 38–41). Regulacyjna rola rytuałów wprowadza do życia społecznego wzorce zachowań, symbolikę i rytm przyspieszający lub zwalniający sposób przeżywania czasu (Staniszki 2008: 90).

Sztuka ludowa była wytworem biedniejszych mieszkańców wsi, gdyż bogatemu nie przyszłoby to do głowy i nie odciągałoby go od pracy na roli. Tłumili oni artystyczne talenty młodego pokolenia, bo zajmowanie się sztuką nie zapewniało dostatniego bytu. Dla biedniejszych warstw sztuka była substytutem godniejszego życia i stanowiła integralną część chłopskiego świata. Była ona porzucana podczas migracji do miasta, gdyż przypominała cywilizacyjne zacofanie i wiejską biedę. Chłopi „miejscy”, często ponad status wynikający z nowej roli społecznej, przebarwiali się na „panów” i starali się być bardziej pańscy niż mieszkańcy miasta (Czech 2006: 36–37). Stąd wywodzi się powiedzenie: „najgorzej jak się z dziada zrobi pon”.

Spółeczności ludowe w społeczeństwie przedindustrialnym wyrażały swoją kulturę poprzez akustykę, a społeczeństwo industrialne w sposób wizualny.

Przemiany zachodzące na wsi można wyrazić w przestrzeni akustycznej. Dawną wieś charakteryzowała cisza (tamże: 50) z odgłosami zwierząt domowych. Współczesna wieś przejęła akustykę miejskiego zgiełku motoryzacji.

Nie można mówić o kryzysie czy zaniku tradycyjnej kultury ludowej, gdyż po pierwsze jej w czystym wydaniu nigdy nie było, a po drugie jako efekt „przemocy symbolicznej” ulegała wpływom standardów instytucji zajmujących się jej propagowaniem. W wymiarze obiektywnym natomiast następuje destrukcja chłopskiego świata, jako formacji kulturowej. Zauważa się mniejszy udział prastarych, tradycyjnych, ludowych pierwiastków w kulturze chłopów. Ulega rozpadowi wspólnota wiejska, jednocząca się podczas lokalnych wydarzeń kulturalnych (tamże: 45–47). Słabnącą formę regulacji stosunków międzyludzkich stanowią instytucje obrzędowe w nowoczesnych społeczeństwach (Szacki 2006: 293).

Religia jest instytucją organizującą zgodnie z wiarą rytualne praktyki skierowane ku siłom świętym i transcendentnym (Turner 1998: 171–172, 179). W społeczeństwie polskim Kościół rzymskokatolicki jest niezwykle wpływową instytucją. Wspólnota parafialna jest ważną instytucją, organizującą życie społeczne i kulturalne mieszkańców wsi oraz cementującą tę społeczność. Pełni funkcję integracyjno-społeczno-towarzyską i kontrolną na płaszczyźnie rodzinno-sąsiedzkiej i wioskowo-parafialnej oraz ponadlokalnej (Styk 1995: 218, 225; Halamska 1991: 57–61). Z religijnością instytucjonalną wiążą się funkcje podstawowe kapłana, natomiast z religijnością indywidualną funkcje dyfuzyjne, pozareligijne, obejmujące inicjatywy duszpasterstwa osobowego, uzależnione od prospołecznych postaw księży i oczekiwań parafian (Lendzion 2008: 288). Religijni Polacy coraz bardziej separują się od instytucjonalnych wpływów Kościoła i przyjmują z rezerwą, a nawet niechęcią instytucjonalną ekspansję Kościoła, pomimo wysokich wskaźników deklaracji wiary katolickiej i osobistej religijności oraz wysokiego w porównaniu z innymi krajami, choć spadającego w ostatnich latach wskaźnika uczestnictwa w nabożeństwach. O indywidualizacji religijności polskiego społeczeństwa świadczą jednocześnie deklaracje wiary i postaw niezgodnych z naukami Kościoła oraz niezgodność deklaracji wysokiego uczestnictwa w nabożeństwach z uczestnictwem realnym (Marody, Mandes 2007: 408, 411).

4. Charakterystyka instytucji społecznych we wsi mieleckiej w odniesieniu do miasta

Rodzina. W badanych wiejskich społecznościach lokalnych i w mieście powiatowym na Podkarpaciu instytucja rodziny jest ważna w przewycięzaniu ograniczeń i trudności życia codziennego na tle innych podmiotów. Rodzina

stanowi oparcie psychiczne, stwarza poczucie bezpieczeństwa i dlatego spędzanie czasu wolnego w rodzinnym gronie wydaje się naturalną potrzebą. Czasy współczesne, skłaniające jednostki już od lat najmłodszych do wyścigu w pogoni za sukcesem, bogactwem materialnym, utrzymaniem się na fali konsumpcyjnego stylu życia, wpływają na ograniczanie czasu i motywacji do podtrzymywania bezinteresownych więzi rodzinnych w większym stopniu w mieście aniżeli na wsi. Należy zwrócić uwagę na pojawianie się interesowności we wszelkich tego typu kontaktach rodzinnych. Są one traktowane często instrumentalnie jako środek do załatwienia trudnych spraw, których rozwiązanie leży w możliwościach członków rodziny posiadających określone uprawnienia zawodowe, zajmujących stanowiska, pełniących funkcje i role społecznie istotne.

Procesy rozluźniania wzorów życia rodzinnego dokonują się od czasów zwiększania ruchliwości geograficznej i społecznej poprzez industrializację i urbanizację (Adamski 2002: 405), a obecnie poprzez nowoczesne media komunikowania, skracające dystans przestrzenny oraz zmianę układów realnych stanowiących podstawę rodziny, takich jak: wzrastająca przestrzenna mobilność zawodowa członków rodziny służąca zapewnieniu coraz wyższych aspiracji dochodowych, niezależność finansowa kobiet, zróżnicowanie stylów konsumpcji, uniformizacja życia, masowość konsumpcji, wszechobecność reklamy i komercyjnej telewizji, wyzwolenie się z sieci obyczajów i norm moralnych oraz nowe uzależnienia, depresje i frustracje (Hirszowicz 1998: 166–167). Zacierają się tradycyjny podział ról w rodzinie, oznaczający przywiązanie kobiet do prac domowych i rodzinnych oraz zobowiązanie mężczyzn do zapewnienia utrzymania rodzinie. Ulega zwiększeniu swoboda obyczajowa kobiet w nieco większym wymiarze w mieście niż na wsi. Ze względu na upodabnianie się w obu środowiskach ról społecznych kobiet, miejsce zamieszkania nie ma znaczącego wpływu na zróżnicowanie stosunku do kobiet. Przemiany, jakie się dokonały, oznaczają emancypację kobiet, ich większą niezależność i samodzielność. W wielu przypadkach w związku z zaangażowaniem mężczyzn w działalność pozarolniczą, kobiety stają się bardziej samodzielne w podejmowaniu decyzji dotyczących gospodarstwa domowego. Są mobilne w załatwianiu spraw urzędowych, zajmują się działalnością społeczną, podejmują pracę poza rolnictwem, często za granicą. Nadmiar obowiązków zawodowych, rodzinnych i domowych kobiet może wynikać także z upowszechniania się jednopokoleniowych gospodarstw domowych. Pod względem pielęgnowania tradycji rodzinnych wieś nadrabia dystans w stosunku do miasta (Leśniak-Moczuk 2008: 405–417).

Sąsiedztwo. W badanym środowisku wiejskim powiatu mieleckiego uważa się obecnie zmniejszanie zakresu bezinteresownych stosunków sąsiedzkich, opartych na wzajemnej współpracy i pomocy. Trzy czwarte respondentów wiejskich w okresie gospodarki socjalistycznej dostrzegało pomoc sąsiedzką

w postaci tzw. odrobków, a obecnie tylko niecała połowa badanych. Spadek takiego współdziałania jest wynikiem stosowania sprzętu rolnego eliminującego siłę roboczą oraz zmniejszenia zainteresowania mieszkańców wsi prowadzeniem gospodarstw rolnych, a także komercjalizacja życia społecznego. Mechanizacja i chemizacja współczesnego rolnictwa wprawdzie ogranicza czas pracy członków rodzin rolniczych i zwiększa zasoby czasu wolnego, ale wpływa na zmniejszanie ilości i jakości stosunków sąsiedzkich, bowiem wzrastająca dywersyfikacja zajęć mieszkańców wsi ogranicza płaszczyznę wspólnych rolniczych zainteresowań zawodowych. Wymienione uwarunkowania leżą u podstaw stopniowego ograniczania stosunków sąsiedzkich opartych na wzajemnym poszanowaniu, zrozumieniu i pomocy.

Kolejnym przejawem mniejszego zainteresowania podtrzymywaniem tradycyjnych więzi sąsiedzkich jest rzadsze zapraszanie sąsiadów na uroczystości rodzinne, co ilustruje obniżanie zażyłości pomiędzy sąsiadami. Zmieniają się częstotliwość i formy spędzania wolnego czasu z sąsiadami. Ponad połowa respondentów ze wsi i jedna trzecia z miasta pamięta, że w latach socjalizmu normą zwyczajową było wspólne przebywanie w sąsiedzkim kręgu, a obecnie o podtrzymywaniu tego zwyczaju informuje ponad jedna czwarta respondentów z obu środowisk. Uzupełnieniem styczności bezpośrednich z sąsiadami są kontakty telefoniczne – niezbyt jednak rozpowszechnione pomimo telefonizacji wsi i stosunkowo dużej dostępności telefonii komórkowej. Jednakowe są poglądy respondentów z obu badanych środowisk, wyrażające stopień zróżnicowania znaczenia sąsiedztwa w życiu codziennym mieszkańców wsi i miasta. Prawie połowa wiejskich i miejskich respondentów jest zdania, że w środowisku wiejskim relacje sąsiedzkie są nadal bardziej zażyłe i częstsze aniżeli w mieście. Badane społeczności lokalne są przykładem pomniejszania się konsolidacji społecznej na przełomie zmian ustrojowych. Ogólnie nie zauważało się bardzo dużych dysproporcji w typie więzi i formach relacji sąsiedzkich w badanych wsiach i mieście powiatowym, a zmiany tych relacji zmierzają w jednym kierunku. Proces rozluźniania więzi sąsiedzkich postępuje w nieco szybszym tempie w mieście niż na wsi.

Do podtrzymywania na wsi pewnego zakresu kontaktów sąsiedzkich skłania wspólnie zajmowana przestrzeń społeczna i mniej ofert zagospodarowania czasu wolnego w porównaniu do środowiska miejskiego. Zanikają jednak niekomercyjne podstawy sąsiedztwa wynikające z zainteresowania sprawami zawodowymi, prywatnymi i osobistymi, oparte na zaufaniu i sympatii. Zachodzące w lokalnym środowisku wiejskim przemiany tradycyjnych stosunków sąsiedzkich są punktem wyjścia do petryfikacji nowych form kontaktów społecznych w środowisku lokalnym. Dawna zażyłość sąsiedzka zastępowana jest po części nowymi formami kontaktów realizowanych w szerszym zasięgu terytorialnym. W wiejskim środowisku mieleckim poszerzanie się kontaktów

społecznych poza najbliższe otoczenie miejsca zamieszkania wynika z heterogenicznej struktury zawodowej mieszkańców wsi. Odległości przestrzenne nie stanowią przeszkody w kontaktach ze względu na powszechną dostępność w środowisku wiejskim środków łączności i indywidualnej lokomocji (tamże: 417–424).

Ochrona zdrowia. W badanych środowiskach wsi i miasta wzrasta przekonanie o podobnym podejściu do ochrony zdrowia. Nie dostrzega się dużego zróżnicowania pomiędzy poglądami mieszkańców wsi i miasta w zakresie dbałości o zdrowie. Blisko jedna trzecia respondentów ze wsi była zdania, że społeczność wiejska w okresie PRL-u mało dbała o zdrowie, a już o połowę mniej respondentów wyrażało taki pogląd w odniesieniu do sytuacji po 1990 r. Nie jest więc obecnie aktualna potoczna opinia o mniejszej dbałości mieszkańców wsi o własne zdrowie w stosunku do wyższej kiedyś w tym względzie świadomości mieszkańców miast. Inną sprawą jest możliwość zaspokojenia potrzeby ochrony zdrowia. W środowisku miejskim znacząco zmalała liczba opinii wskazujących duże możliwości korzystania z usług medycznych w porównaniu do środowiska wiejskiego. Stopień zaspokojenia potrzeb w dziedzinie ochrony zdrowia zależy nie tylko od świadomości i dochodów obywateli, ale także od instytucjonalnego zapewnienia możliwości leczenia. Wskaźniki ilustrujące ilościowy rozwój instytucji medycznych funkcjonujących na wsi i w mieście rejestrują gorsze warunki ochrony zdrowia dla ludności wiejskiej niż miejskiej. Najbardziej jest to widoczne we wskaźniku liczby lekarzy na 10 000 ludności, który był w 1988 r. o 92% niższy na wsi niż w mieście. Dystans dzielący wieś i miasto w liczbie ośrodków zdrowia na 10 000 mieszkańców wsi wynosił w 1988 r. tylko 26%. W latach 80. występowała równowaga we wskaźniku liczby aptek na 10 000 mieszkańców wsi i miasta. Dopiero czasy transformacji przyniosły rozwój aptek prywatnych w mieście, co przy stagnacji w tej dziedzinie na wsi skutkowało 68-procentową przewagą miasta. Wskaźniki te nie odzwierciedlają ani jakości usług świadczonych przez instytucje zlokalizowane we wsiach, ani stopnia dostępu do nich ludności wiejskiej. Instytucjonalny rozwój ochrony zdrowia na terenach wiejskich nie przesądza o poziomie zaspokojenia potrzeb medycznych mieszkańców wsi ze względu na konieczność korzystania z usług medycznych w specjalistycznych placówkach położonych nie tylko w mieście powiatowym, ale w odleglejszych centrach medycznych. Ponadto część ludności wiejskiej świadomie wybiera zlokalizowane w miastach punkty usług medycznych.

Stosowanie zasad i środków medycyny ludowej spadło w jednakowym stopniu na wsi i w mieście (z połowy do jednej trzeciej wskazań). Obecnie jedna czwarta respondentów nie dostrzega wpływu środowiska zamieszkania na odmienność zwyczajów dotyczących przestrzegania higieny osobistej własnej i członków swoich rodzin, zaznacza się wzrost jakości życia na wsi, wyrażający się

w przywiązywaniu coraz większego znaczenia do wypoczynku, rekreacji i sportu, walorów krajobrazowo-turystycznych wsi oraz dbałości o zdrowie, ale nie jest to jeszcze zadowalający poziom zaspokojenia potrzeb rekreacyjnych i zdrowotnych (tamże: 402–405).

Konsumpcja. O stopniu zaspokajania potrzeb decyduje nie tylko zasobność finansowa obywateli, ale i sieć dystrybucyjna. Gospodarka rynkowa wpłynęła na wzrost liczby prywatnych sklepów, placówek usług i stacji paliw. Wskaźniki rosnącego dystansu w rozwoju sieci handlowej i usługowej pomiędzy wsią i miastem nie oznaczają ograniczenia dostępności do tych placówek dla ludności wiejskiej, ponieważ liczebność sieci placówek handlu i usług zlokalizowanych na terenach wiejskich nie jest jedynym wyznacznikiem stopnia zaspokojenia potrzeb mieszkańców wsi. Według B. Łaciak (2007), w latach 90. zakupy były czynnością konieczną, a od 2000 r. zaczęły być traktowane jako upowszechniająca się również na wsi kultura spędzania wolnego czasu w centrach handlowych, pewien rodzaj przyjemności, element poprawy nastroju, wydarzenie kulturalne powiązane ze spotykaniem znajomych w centrach handlowych – w miejscach specjalnie przystosowanych do spędzania czasu. Zakupy w dużych salonach handlowych preferowane są więc nie tylko ze względu na promocje cenowe i szeroki asortyment towarowy, zmuszający do dokonywania wyborów, co pochłania dużo czasu. Wymienione formy nabywania produktów są udziałem społeczności bez względu na typ miejsca zamieszkania, ponieważ mieszkańcy wsi dysponujący prywatnymi środkami transportu bez przeszkód docierają do oddalonych „świątyń konsumpcji”.

W obu badanych środowiskach w bieżącym okresie w porównaniu do lat PRL-owskich wzrosły potrzeby w dziedzinie usług materialnych, takich jak: usługi fryzjerskie, krawieckie, szewskie, maglowanie bielizny, naprawa samochodów i inne. Respondenci w obu środowiskach zauważyli przywiązywanie coraz większego znaczenia do codziennego wyglądu, ubrania i mody. Respondenci wiejscy są zdania, że w gospodarce rynkowej wzrosło znaczenie zaspokajania potrzeb żywnościowych. Dwie trzecie respondentów oceniało, że jeszcze w latach 80. żywność konsumowana we wsi pochodziła w przeważającej mierze z własnej produkcji i przerobu. Obecnie wyroby wiejskiego pochodzenia przeważają w menu wiejskiej rodziny w ocenie zaledwie jednej czwartej respondentów. Przed laty ludność wsi żyła na niższym poziomie cywilizacyjnym w porównaniu do ludności miejskiej. W czasach obecnych następuje wyrównywanie dystansu dzielącego te środowiska, co widać m. in. na przykładzie zmniejszającego się zróżnicowania zawartości stołu rodziny wiejskiej w porównaniu z rodziną miejską.

W obu badanych środowiskach, w podobnym stopniu występuje postrzeganie symptomów nowoczesnego sposobu życia. Na wsi przyjmuje się, podobnie jak w mieście, zwyczaj dokonywania zakupów w wielkich centrach handlowych.

Ulega również zmniejszeniu postrzeganie zróżnicowania pomiędzy wsią a miastem w korzystaniu z usług, hołdowaniu modzie, rodzajach spożywanych produktów, regularności i estetyce spożywania posiłków. Według oceny respondentów wiejskich, w przeciwieństwie do miejskich, stopień zaspokajania potrzeb jest obecnie wyższy aniżeli w czasach socjalizmu. Ocena ta jest uwarunkowana nie tylko zdolnością zakupu dóbr, wynikającą z zasobności finansowej, ale poziomem aspiracji konsumpcyjnych (Leśniak-Moczuk 2008: 431–437).

Edukacja. Nie obserwuje się ograniczania możliwości zaspokojenia potrzeb oświatowych mieszkańców wsi w odniesieniu do miasta. Porównywalny jest w obu środowiskach wzrost czytelnictwa bieżącej prasy i spadek czytelnictwa książek. Wieś osiąga korzystniejsze względem miasta wskaźniki dotyczące większej liczby bibliotek i większej liczby wypożyczeń książek na jedną osobę oraz większej liczby szkół w stosunku do populacji, przy mniejszej liczebności klas. Rozwój oświaty na wsi jest jednym z czynników kształtujących postawy dorosłych wobec młodego pokolenia, wyrażające się w zmienionych wzorcach wychowawczych i stosowaniu motywacji do zdobywania możliwie wysokiego wykształcenia.

W obu badanych społecznościach lokalnych przekazywanie młodemu pokoleniu pozytywnych wzorców wychowawczych odbywa się za pośrednictwem rodziny, środowiska rówieśniczego, kościoła oraz mediów. Pozytywne postawy młodzieży przejawiają się w obu środowiskach w kulturze osobistej i we wzroście motywacji edukacyjnych. W środowisku miejskim w większym stopniu niż w wiejskim widoczne są negatywne postawy młodzieży, objawiające się wzrostem patologicznych zachowań, takich jak: alkoholizm, narkomania i przestępczość.

Jako czynnik sprzyjający realizacji funkcji wychowawczych i jakości kształcenia można traktować proces depopulacji szkół wiejskich, ale z drugiej strony implikuje to czynniki negatywne, jak: prowadzenie lekcji w klasach łączonych, małe fundusze na pomoce naukowe wynikające ze wzrostu kosztów utrzymania placówek przy zbyt niskiej liczbie uczniów, likwidacja szkół na wsiach i związane z tym uciążliwości dojazdów wpływające na obniżanie poziomu kształcenia w szkołach wiejskich. Nie można przemilczeć faktu, że na jakość wykształcenia młodzieży wiejskiej wpływa konieczność wyboru mniej znaczących placówek dydaktycznych w porównaniu do możliwości wyboru przez młodzież miejską.

Nieuzasadnione jest jednak traktowanie wsi jako środowiska zapóźnionego w rozwoju, gorszego, słabszego intelektualnie i upośledzonego z powodu niższego poziomu wykształcenia w porównaniu do środowiska miejskiego. Potencjał intelektualny nie jest rozdzielany według miejsca zamieszkania i kiedy wieś wchodzi na porównywalną z miastem drogę rozwoju społeczno-gospo-

darczego, w szybkim tempie niweluje dystans w strukturze wykształcenia. Dotychczasowa struktura wykształcenia ludności wiejskiej jest schedą po wielowiekowym funkcjonowaniu środowisk wiejskich jako zamkniętych, odseparowanych od wpływów rozwoju cywilizacyjnego enklaw, w których dla wykonywania zawodu rolnika było zbędne zdobywanie wykształcenia. Chęć posiadania wykształcenia przez młode pokolenie wsi stanowiło zagrożenie dla ciągłości prowadzenia rodzinnego gospodarstwa rolnego.

Obecnie w porównywanych środowiskach w powiecie mieleckim zdecydowanie zmniejszyła się rozpiętość pomiędzy wsią i miastem w odniesieniu do struktury poziomu wykształcenia wyższego i średniego ludności. Dynamika przemian struktury wykształcenia w wiejskim środowisku jest bardzo wysoka i przewyższa dynamikę obserwowaną w środowisku miejskim. Należy jednak zwrócić uwagę, że jednym z czynników wysokiej dynamiki podwyższania poziomu wykształcenia ludności wiejskiej jest niski pułap wyjściowy w strukturze wykształcenia. Badane środowisko wiejskie cechuje bardzo duże tempo wzrostu udziału wyższego wykształcenia, przewyższające dwukrotnie tempo cechujące wiejskie środowisko ogólnopolskie. Wyższe jest także tempo wzrostu udziału osób z wykształceniem średnim. Zarysowujące się trendy poprawy struktury poziomu wykształcenia mieszkańców wsi, ukierunkowane na wyrównywanie poziomu wykształcenia w obu środowiskach, są wynikiem następujących zjawisk. Wymiana pokoleniowa wynikająca z odchodzenia starszego pokolenia jest czynnikiem wpływającym na zmniejszający się w środowisku wiejskim udział wykształcenia podstawowego. Napływ ludności miejskiej na obszary wiejskie podwyższa standardy wykształcenia mieszkańców wsi.

Otwartość wsi na zewnętrzne wpływy i konieczność stałego wykonywania pracy poza rolnictwem przez mieszkańców wsi sprzyjają rozwijaniu motywacji rodziców i ich dzieci do zdobywania wykształcenia i traktowania go w kategoriach awansu cywilizacyjnego. Jednakowe są w środowisku wiejskim i miejskim rodzaje motywacji rodziców do zdobywania wykształcenia przez swoje dzieci, a ich nasilenie jest nieznacznie wyższe w mieście niż na wsi. W ocenie mieszkańców wsi oraz miasta zanika na wsi nadmierne angażowanie dzieci do pomocy w pracach polowych i domowych, które kiedyś pozostawiało za mało czasu na naukę. Polepszył się standard mieszkaniowy rodzin wiejskich, stwarzający odpowiednie warunki lokalowe w domu i atmosferę sprzyjającą nauce. Ułatwieniem w dostępie do nauki na poziomie wyższym dla dzieci wiejskich jest coraz powszechniejszy dostęp do nowoczesnych środków przekazu i komunikowania oraz rozwój sieci szkolnictwa wyższego w pobliskich miastach. Istotną barierą pozostają nadal stosunkowo wysokie koszty kształcenia (tamże: 371–397).

Kultura. Ogólnie obserwuje się spadek zainteresowania podtrzymywaniem tradycji. W obu badanych środowiskach połowa z badanych obrzędów związanych z tradycjami narodowej, regionalnej i miejscowej kultury jest pielęgnowa-

na w jednakowym stopniu. Zmienił się ponadto charakter świętowania, przybiera ono postać spektakli kreowanych instytucjonalnie. Niektóre typowo wiejskie tradycje kulturalne, jak dożynki i zabawy publiczne przeradzają się dziś w festyny, przyciągają nadal wiejską publiczność, a niektóre z nich, jak wyskubne, znikają wraz unowocześnianiem wsi. Obrzędy przejścia są podtrzymywane w bardzo wysokim stopniu i jednakowym zakresie w środowisku wiejskim i miejskim. Obecnie środowisko wiejskie przewyższa miasto pod względem utrzymywania wielu zwyczajów obchodzenia uroczystości rodzinnych i świeckich oraz świąt państwowych i narodowych. Zmniejszanie roli i przeżywania obrzędów i rytuałów, znaczących zarówno w życiu poszczególnych osób, jak i w integracji wiejskiej społeczności lokalnych, ukazuje wpływ postępu cywilizacyjnego na zanikanie wśród młodszego pokolenia tradycji przodków, szczególnie tych związanych z kulturą narodową, regionalną i ludową. Młode pokolenie za pośrednictwem instytucji szkolnych kultywuje tradycje związane z niektórymi wydarzeniami świeckimi lub zapożycza tradycje z innych krajów. Ponadto życie kulturalne i rozrywkowe wiejskiej młodzieży przenosi się do miasta. Większe znaczenie dla społeczności lokalnej mają obrzędy związane z wydarzeniami rodzinnymi i kulturalnymi niż społecznymi. Dla starszego pokolenia ważny składnik życia stanowią uroczystości związane z wydarzeniami kościelnymi.

Dzięki wzrostowi możliwości korzystania przez mieszkańców wsi z miejskich instytucji kulturalnych oraz upowszechnianiu kultury za pośrednictwem mediów elektronicznych następuje wyrównywanie odczuwania potrzeb kulturalnych pomiędzy wsią i miastem oraz zmniejszanie dystansu w dostępie do zdobyczy kultury w obu środowiskach (tamże: 449–479).

Religia. Zarówno w wiejskim, jak i miejskim środowisku najczęściej respondentów wyrażało opinie, że niezmiennie naczelnym zadaniem Kościoła katolickiego jest kształtowanie moralności wiernych. Z dokonanych badań terenowych wynika niezaprzeczalny wzrost deklarowanej „spektakularnej pobożności” wiejskich i miejskich społeczności lokalnych, okazywany regularnym uczęszczaniem do kościoła, celebrowaniem obrzędów sakralnych podczas świąt kościelnych oraz uznawaniem rodzin jako katolickie. Wieś wyprzedza jednak miasto pod względem aktywności w oddawaniu się takim praktykom religijnym, jak: rekolekcje, spowiedź, post, procesje, codzienne msze. W tradycyjnych wiejskich wspólnotach lokalnych religia obok przestrzeni i tradycji stanowiła spoiwo łączące ich mieszkańców. Zawodowe rozproszenie ludności wiejskiej wynikające z wykonywania pracy poza środowiskiem lokalnym w kraju lub za granicą, powiązane z dłuższymi pobytami, determinuje odbywanie praktyk religijnych poza swoją parafią. W związku z tym wszystkie trzy wymienione elementy więziotwórcze tracą swoją moc oddziaływania na powielanie i utrwalanie wzorców wiejskości pamiętanych z przeszłości. Pomimo że kategorie te

nadal są obecne, to nie wpływają na kształtowanie treści wiejskiego życia codziennego w takim stopniu jak w minionych epokach. Ostentacyjna pobożność wiernych nie zawsze idzie w parze z postępowaniem zgodnym z prawdami wiary i przykazaniami kościelnymi oraz etyką Kościoła katolickiego. Przeprowadzone badania wspierają tezę o odtwarzaniu religijności nawykowej i tradycyjnej (tamże: 479–496).

5. Zakończenie

Pojęcie wiejskiej wspólnoty lokalnej w klasycznym, tradycyjnym rozumieniu może być jeszcze nadal aktualne w niektórych, szczególnie mniej rozwiniętych, cywilizacyjnie zacofanych regionach, gdzie podstawa egzystencji materialnej i reguły życia codziennego wyznaczone są w ramach układu lokalnego jako wspólnoty powiązanej z zajmowanym terytorium. Trzeba sobie jednak zdawać sprawę z pojawiania się nowych aspektów lokalizmu, które zmieniają dotychczasowe rozumienie istoty wiejskiej społeczności lokalnej i będą stanowić inspirację do zredefiniowania układów lokalnych. Zmieniające się realia życia społecznego pod wpływem transformacji systemowej, globalizacji i postępu cywilizacyjnego nadają nowy kształt skupiskom ludności powiązanym z określonym terytorium wsi jedynie miejscem zamieszkania, a prowadzącym aktywność zawodową i społeczną poza środowiskiem wiejskim.

Socjologowie zauważają, że dotąd w historii cywilizacji nigdy nie zachodziły tak daleko idące zmiany w przeciągu życia jednego pokolenia, dotyczące sfery postępu technicznego. Szybkie tempo tych zmian wpływa na kształtowanie nowych wzorców zachowań ludzi. Do przełomu XX–XXI w. wspólnota lokalna mogła powstać tylko w oparciu o realne styczności przestrzenne, będące zgodnie z teorią więzi społecznej warunkiem i początkiem dalszych etapów kształtowania się więzi. Dziś nie jest konieczny aspekt przestrzeni jako miejsca spotkań, pracy, zamieszkania czy korzystania z instytucji, aby narodziły się więzi społeczne, ponieważ wspólnota może powstawać wirtualnie, w wyniku nawiązywania kontaktów za pomocą elektronicznych środków przekazu. Stąd pojawiają się już określenia wirtualnej społeczności. Nie można używać tu pojęcia wirtualna społeczność lokalna, gdyż z definicji wynika, że lokalność związana jest z przestrzenią fizyczną. Niemniej jednak pojawia się w życiu społecznym nowa jakość w postaci „konkurencyjnej” wspólnoty niewymagającej jednego, wspólnego miejsca do nawiązania i utrzymania kontaktów, realizującej swoje cele, zaspokajającej potrzeby w instytucjach za pośrednictwem łączy elektronicznych. Z drugiej strony zajmowanie wspólnej przestrzeni jako miejsca zamieszkania i obsługi instytucjonalnej nie musi w czasach restrukturyzacji obszarów wiejskich stanowić podstawy więzi społecznych, poczucia związku z tą przestrzenią, utożsamiania się z lokalną społecznością.

Nie wszyscy mieszkańcy współczesnej wsi są związani instytucjonalnie, zawodowo i bytowo z terenem wiejskim. W celu podejmowania pracy i zaspokajania swoich potrzeb wychodzą obecnie często poza układ lokalny, czemu sprzyja rozwój infrastruktury technicznej w postaci mediów przekazu i łączności, sieci drogowej i środków transportu. Zmiany w rzeczywistości gospodarczej wsi, inicjujące związki ludności wiejskiej ze światem zewnętrznym, kształtują nowe wzorce kulturowe wsi. Wpływa to na rozszerzanie kręgu kontaktów społecznych, korzystanie z odległych przestrzennie instytucji, przejmowanie miejskiego stylu życia i modelu konsumpcji, co obniża stopień utożsamiania się z lokalnym środowiskiem. Dyfuzja kulturowa powodowana swobodnym, wahadłowym przemieszczaniem się wiejskiej ludności do ośrodków miejskich, poza granice kraju, a także napływem osadnictwa ludności miejskiej na tereny wiejskie, sprzyja przemianie cech konstytuujących wiejskie społeczności lokalne. Przemiany dokonujące się w środowisku wiejskim, uwarunkowane czynnikami endogenicznymi i egzogenicznymi, objawiają się stopniowym zacieraniem różnic pomiędzy wiejskim i miejskim środowiskiem.

Bibliografia

- Adamski F. (2002), *Kondycja społeczno-moralna rodziny*, [w:] Mariański J. (red.), *Kondycja moralna społeczeństwa polskiego*, Kraków: Wyd. WAM KS PAN.
- Bagdziński S. L. (1994), *Lokalna polityka gospodarcza w okresie transformacji systemowej*, Toruń: Wyd. UMK.
- Błąd M. (2005), *Znaczenie programów odnowy wsi w rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] Rosner A. (red.), *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, Warszawa: IRWiR PAN.
- Byłok F. (2001), *Rynek konsumpcyjny i jego rola w kształtowaniu społeczeństwa konsumpcyjnego*, [w:] Byłok F., Sikora J., Sztumska B. (red.), *Wybrane aspekty socjologii rynku*, Częstochowa: Wyd. WZ PC.
- Czech A. (2006), *Sprzedawcy wiatru*, Warszawa: Scholar.
- Domalewski J. (2007), *Przyszłość wsi polskiej z perspektywy dążeń życiowych młodzieży*, [w:] Błąd M., Klepacka-Kołodziejaska D. (red.), *Społeczno-ekonomiczne aspekty rozwoju polskiej wsi*, Warszawa: IRWiR, PAN.
- Duczowska-Małysz K. (2008), *Zmieniająca się rola rolnictwa w społecznym i ekonomicznym funkcjonowaniu obszarów wiejskich (procesy dostosowawcze polskiego rolnictwa do nowych wyzwań)*, [w:] Kłodziński M. (red.), *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*, Warszawa: IRWiR PAN.
- Giddens A. (2006), *Socjologia*, Warszawa: PWN.
- Giza-Poleszczuk A. (2007), *Rodzina i system społeczny*, [w:] Marody M. (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa: Scholar.
- Gorlach K. (2001), *Świat na progu domu. Rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce w obliczu globalizacji*, Kraków: Wyd. UJ.
- Halamska M. (1991), *Chłopi na przełomie epok*, Warszawa: IRWiR PAN.

- Hałasiewicz A., Kaleta A. (2000), *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich – wybrane aspekty*, Warszawa: FPPdlaR.
- Hirszowicz M. (1998), *Spory o przyszłość: klasa, polityka i jednostka*, Warszawa: IFiS PAN.
- Hirszowicz M. (2007), *Skąd, ale dokąd? Społeczeństwo u progu nowej ery*, Warszawa: Sic!
<http://www.jezyk-polski.pl/pts/mszczepanski.htm>
- Jałowicki B. (1989), *Rozwój lokalny*, Warszawa: IGP UW.
- Jałowicki B., Szczepański M. S. (2006), *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa: Scholar.
- Jawłowska A. (1998), *Kultura w okresie przełomu lat dziewięćdziesiątych*, [w:] Siciński A. (red.), *Do i od socjalizmu. Dwa przełomy w ciągu półwiecza w Polsce*, Warszawa: IFiS PAN.
- Lendzion K. (2008), *Rola kapłana-proboszcza w rozwoju społeczności wiejskich. Prezentacja wybranych parafii*, [w:] Podedworna H., Ruszkowski P. (red.), *Społeczne aspekty zrównoważonego rozwoju wsi w Polsce. Partycypacja lokalna i kapitał społeczny*, Warszawa: Scholar.
- Leśniak-Moczuk K. (2008), *Przemiany wiejskich społeczności lokalnych w odniesieniu do miasta. Studium zmiany systemowej*, Rzeszów: Wyd. UR.
- Łaciak B. (2007), *Konsumpcja w Polsce czasu transformacji – wzory prezentowane i realizowane*, Referat wygłoszony na XIII Zjeździe Socjologicznym w Zielonej Górze 13–15.09.
- Malikowski M. (1999), *Lokalność*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 2, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Marody M., Mandes S. (2007), *Religijność a tożsamość narodowa Polaków*, [w:] Marody M. (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa: Scholar.
- Mirowski W. (1977), *Przemiany społeczności lokalnych i terytorialnych*, [w:] Wesołowski W. (red.), *Kształt struktury społecznej*, Wrocław: Ossolineum.
- Olechnicki K., Załęcki P. (1998), *Słownik socjologiczny*, Toruń: Graffiti BC.
- Piekara A. (1986), *Społeczność lokalna i samorząd*, Warszawa: KAW.
- Piekara A. (1994), *Prawnoustrojowe uwarunkowania identyfikacji mieszkańców ze swoim miejscem zamieszkania*, [w:] Kallas M. (red.), *Województwo w zmienionej strukturze terytorialno-administracyjnej Polski*, Warszawa: Fundacja im. Eberta.
- Piekara A. (2000), *Samorządność. Samorząd. Rozwój*, Warszawa: CSSTiRL UW.
- Popławski T. (1992), *O potrzebach i ich zaspokajaniu (na podstawie badań przeprowadzonych w makroregionie północno-wschodnim)*, [w:] Sadowski A. (red.), *Pogranicze. Studia społeczne*, t. 1, Białystok: Wyd. Filii UW.
- Puliński W. (2000), *Rolnictwo rodzinne w Polsce od gospodarki nakazowo-rozdziałowej do rynkowej*, Łódź: Wyd. UŁ.
- Siewierski J. (1989), *Świadomość ekonomiczna jako determinanta zmian społeczności lokalnej*, [w:] Jałowicki B., Sowa K. Z., Dudkiewicz P. (red.), *Społeczności lokalne. Teraźniejszość i przyszłość*, Warszawa: IGP UW.
- Staniszkis J. (2008), *Ja. Próba rekonstrukcji*, Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Starosta P. (1995), *Poza metropolią. Wiejskie i malomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*, Łódź: Wyd. UŁ.
- Starosta P. (2002), *Społeczność lokalna*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Styk J. (1995), *Światopogląd i religia a tożsamość społeczno-kulturowa mieszkańców wsi*, [w:] Turowski J., *Socjologia wsi i rolnictwa*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Styk J. (1999), *Chłopi i wieś polska w perspektywie socjologicznej i historycznej*, Lublin: Wyd. UMCS.
- Szacki J. (2006), *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa: PWN.
- Szczepański J. (1989), *Polska wobec wyzwań przyszłości*, Warszawa: IDP UW.

- Szczepański M. S. (1992), *Pokusy nowoczesności. Polskie dylematy rozwojowe*, Katowice: AMP.
- Śpiewak R. (2007), *Dokąd zmierza polska wieś – wiejscy liderzy o zmianach na wsi*, [w:] Bład M., Klepacka-Kołodziejska D. (red.), *Społeczno-ekonomiczne aspekty rozwoju polskiej wsi*, Warszawa: IRWiR, PAN.
- Tucholska A. (2007), *Powiat między zbiorowością a wspólnotą*, Warszawa: Scholar.
- Turner J. H. (1998), *Socjologia, Koncepcje i ich zastosowanie*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Turowski J. (1995), *Socjologia wsi i rolnictwa*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Wasielewski K. (2007), *Aspiracje edukacyjne i plany kształceniowe młodzieży a środowisko zamieszkania*, [w:] Bład M., Klepacka-Kołodziejska D. (red.), *Społeczno-ekonomiczne aspekty rozwoju polskiej wsi*, Warszawa: IRWiR, PAN.
- Wieruszewska M. (2002), *Społeczność wiejska – podstawy samoorganizacji*, [w:] Wieruszewska M. (red.), *Samoorganizacja w społecznościach wiejskich. Przejawy, struktury, zróżnicowania*, Warszawa: IRWiR PAN.
- Wnuk-Lipiński E. (2003), *Granice wolności. Pamiętnik polskiej transformacji*, Warszawa: Scholar, Collegium Civitas Press.
- Zahorska M. (2007), *Zmiany w polskiej edukacji i ich społeczne konsekwencje*, [w:] Marody M. (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa: Scholar.
- Zemło M. (2003), *Socjologia wiedzy. W tradycji interakcyjno fenomenologicznej*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Krystyna Leśniak-Moczuk

SOCIAL INSTITUTIONS IN THE RURAL SOCIAL SPACE

Summary. The aim of the article is to outline the problem of braking up the relation of the rural social space with functioning and localization of the social institutions regulating the social order and satisfying the needs of the villagers. The article analyzes changes of the functions performed by some selected institutions in a rural community, such as family, neighbourhood, health care, consumption, education, culture and religion, in the period of the system transformation in comparison to the last years of socialism.

Key words: social institution, rural social space, family, neighbourhood, health care, consumption, education, culture and religion.